

STUDIA OBSZARÓW WIEJSKICH

2015, tom 37, s. 37–50

<http://dx.doi.org/10.7163/SOW.37.2>

KOMISJA OBSZARÓW WIEJSKICH
POLSKIE TOWARZYSTWO GEOGRAFICZNE
www.ptg.pan.pl

INSTYTUT GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA
POLSKA AKADEMIA NAUK
www.igipz.pan.pl

KONCEPCJE BADAŃ FUNKCJONALNYCH WSI I ICH ZWIĄZEK Z PLANOWANIEM ROZWOJU

CONCEPTS OF RURAL FUNCTIONAL STUDIES AND THEIR RELATION TO DEVELOPMENT PLANNING

Marcin WÓJCIK

Uniwersytet Łódzki
Katedra Geografii Regionalnej i Społecznej
ul. Kopcińskiego 31, 90-232 Łódź
marwoj@geo.uni.lodz.pl

Zarys treści: W badaniach prowadzonych w obrębie paradygmatu scjentystycznego geografii społeczno-ekonomicznej modele pojęciowe opierały się przede wszystkim na interpretacji rzeczywistości w kategoriach funkcji i struktury funkcjonalnej (funkcjonalno-strukturalnych). Funkcjonalne modele pojęciowe i odpowiadające im programy badań koncentrowały się na koncepcji (idei) wyjaśniania rzeczywistości oraz ich rozwoju w kontekście rozwiązywania problemów badawczych. Funkcjonalizm w badaniach przestrzennych (głównie geografia ekonomiczna i gospodarka przestrzenna) był najważniejszym nurtem identyfikacji i interpretacji zjawisk społeczno-gospodarczych. Zredukowanie rzeczywistości społeczno-gospodarczej głównie do sfery zagospodarowania przestrzennego i przyjęcie metod badań funkcjonalnych uwydatniało te właściwości struktury, które podkreślały systemową spójność (harmonia i ład przestrzenny). W koncepcjach rozwoju wiejskiej przestrzeni (planowanie funkcjonalne) natomiast w małym stopniu podkreśla się wewnętrzne sprzeczności, które są źródłem konfliktów i napięć o charakterze społecznym.

Słowa kluczowe: wiejska przestrzeń, koncepcje, funkcjonalizm, planowanie, Polska.

Wprowadzenie

Przyrost wiedzy, pogłębiająca się specjalizacja oraz dezintegracja środowiska naukowego geografów sprawia, że refleksja nad podstawami teoretycznymi i metodologicznymi dziedziny jest rzadko podejmowana. Prowadzi to nieuchronnie do zaniku tożsamości naukowej geografii i braku całościowego oglądu jej struktury i wewnętrznych relacji.

Myślenie teoretyczne ma na celu nie tylko wypracowanie określonych koncepcji, programów i procedur badawczych, ale w dużej mierze dotyczy prób rekonstrukcji założeń *ex post*, co oznacza, że zawiera w sobie pierwiastek refleksji historycznej. K. Rembowska (1998) uważa, że w każdej teorii można wyróżnić co najmniej trzy poziomy:

- ogólna orientacja teoretyczno-metodologiczna, tzn. zespół fundamentalnych założeń na temat charakteru rzeczywistości (tezy ontologiczne),

- model pojęciowy, czyli zespół powiązanych kategorii analitycznych,
- koncepcja empiryczna, tzn. zbiór twierdzeń o zależnościach pomiędzy zmiennymi obserwowanych zjawisk.

Rekonstrukcja koncepcji teoretycznych powinna zawierać te poziomy z możliwie najbardziej pogłębioną refleksją odnoszącą się do wizji (obrazu) rzeczywistości, jaka wyłania się z określonych idei naukowych. Podejście takie wynika w dużej mierze z poszerzenia analitycznych nurtów filozofii nauki m.in. o orientację socjologiczno-historyczną, gdzie rozważania nad nauką prowadzone są w kontekście społecznym i kulturowym. Uwagę kieruje się tu w większym stopniu na uwarunkowania zewnętrzne (Chojnicki 2000, s. 111). Orientacja socjologiczno-historyczna (historyczny relatywizm) jest zbiorem różnych stanowisk, które łączy pogląd o historycznym charakterze modeli metodologicznych nauki (Chojnicki 2000, s. 40). Determinanty rozwojowe wiedzy sytuowane są w otoczeniu kulturowym i społecznym nauki. Teksty naukowe, zwłaszcza nauk społecznych, są swoistym odbiciem idei społecznych, a co za tym idzie, wyrażają stosunek badacza do formowanych w danym okresie wizji rozwoju społecznego i różnych funkcji nauki, które ją realizują.

Celem opracowania jest próba określenia (wydzielenia) koncepcji badań wsi w geografii i dziedzinach ściśle z nią powiązanych (np. gospodarka przestrzenna), których założenia teoretyczno-metodologiczne odnosiły się do funkcjonalizmu, niezależnie od sposobu ich wyrażenia, tj. *explicite* lub *implicite*. W analizie prac naukowych brano również pod uwagę związek badań naukowych z celami praktycznymi, które odnosiły się przede wszystkim do ich zastosowania w planistyce.

W pierwszej części pracy określono podstawy funkcjonalizmu jako prądu myślowego w naukach społecznych oraz jego specyfikę w geografii, gdzie odgrywał przez długi czas wiodącą rolę w konstrukcji programów badawczych. Na tym tle dokonano następnie przeglądu czterech programów badań wsi (przestrzeni wiejskiej), w których autorzy odnosili się (odnoszą się) do modeli pojęciowych funkcji i struktury funkcjonalnej¹.

Wpływ funkcjonalizmu na badania wsi w geografii społeczno-ekonomicznej

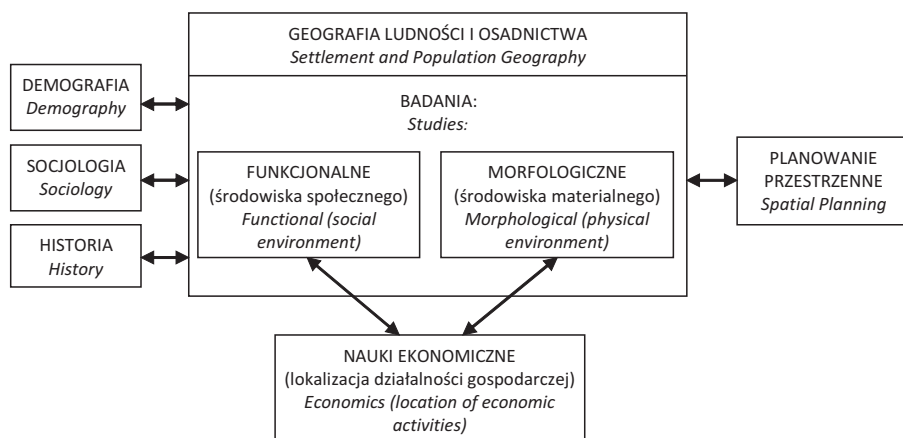
Funkcjonalizm, zwany również strukturalnym funkcjonalizmem (por. Szacki 1983, s. 784), miał silny związek z pozytywizmem w naukach społecznych, co znalazło wyraz w pierwszych socjologicznych pracach o związkach biologii i socjologii autorstwa A. Comte (Turner 2004, s. 10). Naturalistyczne założenia funkcjonalizmu zostały sformułowane w pracach H. Spencera, który przyjmując metaforę organizmu w wyjaśnianiu zjawisk społecznych, wprowadził pojęcie funkcji organu jako roli pewnej części w podtrzymaniu życia całości systemu (Turner 2004, s. 11). Istotną kwestią dla rozwoju myśli funkcjonalistycznej była interpretacja „społecznej całości”. Postrzeganie społeczeństwa w kategoriach całości pozwoliło w efekcie wypracować abstrakcyjny wzorzec teoretyczno-metodologiczny, który wyzwolił z czasem socjologię i inne nauki społeczne z wpływów organicyzmu oraz okazał się niezwykle pojemny dla rozmaitych studiów nad formami życia społecznego (Szacki 1983, s. 783).

Funkcjonalizm podkreślał zatem rolę relacji w podtrzymywaniu spójności systemu. Funkcje elementów w systemie (strukturze) określają prawidłowe funkcjonowanie cało-

¹ W części opracowania wykorzystano fragmenty monografii *Geografia wsi w Polsce. Studium zmiany podstaw teoretyczno-metodologicznych* (Wójcik 2012).

ści. J. Szczepański (1972) za naczelną zasadę funkcjonalizmu uważał tezę o wewnętrznej współzależności elementów składowych. Elementy składowe są sobie wzajemnie podporządkowane. Zmiana właściwości jednej części pociąga za sobą zmianę pozostałych. Społeczeństwo nie jest zwykłym układem elementów, lecz złożoną strukturą, tzn. „układem powiązanim według prawidłowości”. Atrakcyjność wzorca funkcjonalnego w naukach społecznych wynikała z przyjęcia stosunkowo prostego modelu badań społeczeństwa (system składający się z wielu warunkujących się podsystemów). Funkcjonalny strukturalizm zwracał uwagę przede wszystkim na współpracę elementów (harmonię). Przedmiotem zainteresowania socjologów były uwarunkowania funkcjonalne (systemowe), które muszą być spełnione, aby równowaga w systemie społecznym mogła być zachowana (Turowski 2000, s. 55). Strukturę społeczną budują zatem nie tylko elementy, ale również relacje, które utrzymują system w równowadze, spójności oraz eliminują wewnętrzne konflikty i dysharmonię. Swoistość teorii funkcjonalnej w zakresie badania relacji polegała na określeniu roli (funkcji) relacji pomiędzy elementami w utrzymywaniu systemowej całości.

Funkcjonalizm był inspirujący dla wielu dziedzin badań społeczno-ekonomicznych, w tym również dla geografii człowieka. W polskiej geografii (po II wojnie światowej) jego popularność wiązała się z określeniem praktycznych celów badań, zwłaszcza w odniesieniu do planowania przestrzennego i regionalnego w warunkach gospodarki socjalistycznej. Strategia rozwoju badań geograficzno-ekonomicznych polegała m.in. na realizacji zapotrzebowania instytucji krajowych, regionalnych na prace o charakterze planistycznym (Maik 1992). Stąd też w obrębie paradygmatu scjentyficyzowanego wzrosła ranga funkcji praktycznych (technicznych) geografii, a tym samym wytworzył się związek pomiędzy działalnością naukową a decydentami rozwoju społeczno-gospodarczego. Podstawowy problem realizacji celów pragmatycznych polegał na przyjęciu w wyjaśnieniu przemian społeczno-gospodarczych i budowie modeli rozwoju orientacji funkcjonalistycznej (funkcjonalno-strukturalnej). Koncentracja na funkcjach gospodarczych i wiara, że przemiany ekonomiczne będą stymulowały zmiany społeczne (zmianę struktury społecznej), powodowały, że zestaw istotnych problemów badawczych redukowano najczęściej do sfery gospodarczej (przestrzenno-ekonomicznej).

Ryc. 1. Schemat specyfiki badań geografii osadnictwa K. Dziewońskiego
Scheme of the settlement geography studies specificity by K. Dziewoński
Źródło/Source: Dziewoński (1990).

Funkcje (struktura funkcjonalna) układów terytorialno-osadniczych były zredukowanym do wybranych elementów substytutem społeczeństwa oraz relacji zachodzących w jego obrębie (por. rys. 1.). W ten sposób rzeczywistość społeczną można było przedstawić jako harmonijnie działający system, a ewentualne konflikty interpretowano jako konflikt funkcji, a nie konflikt społeczny.

W badaniach prowadzonych w obrębie paradygmatu scjentyistycznego modele pojęciowe opierały się przede wszystkim na interpretacji rzeczywistości w kategoriach funkcji i struktury funkcjonalnej (funkcjonalno-strukturalnych). Działalność naukowa miała złożony charakter. Z jednej strony funkcjonalne modele pojęciowe i odpowiadające im programy badań koncentrowały się na koncepcji (idei) wyjaśniania rzeczywistości oraz ich rozwoju w kontekście rozwiązywania problemów badawczych. Z drugiej strony wymóg aplikacyjności badań prowadził do rozwoju funkcji praktycznych względem określonego systemu społeczno-politycznego, co niewątpliwie wpływało zwrotnie na utrwalanie określonego naukowego wzorca wyjaśniania (pozytywizm).

Powszechność zastosowania pojęć „funkcja” i „struktura funkcjonalna” jest tak ogromna, że bez przyjęcia pewnego systemu klasyfikacji podejść funkcjonalnych trudno rozpocząć porządkowanie, a następnie ich krytyczną rekonstrukcję. W geografii społeczno-ekonomicznej, a zwłaszcza geografii osadnictwa, pojęcie funkcji jest niejednoznaczne. A. Suliborski (2010, s. 61–74) podaje sześć najważniejszych kategorii rozumienia funkcji:

- refleksja poznawcza (metafora),
- rodzaj działalności mieszkańców (społeczno-zawodowa),
- cecha przedmiotu lub miejsca,
- rodzaj miejsc pracy w mieście,
- skupisko miejsc pracy lub zamieszkania,
- relacja w strukturze.

Studia nad funkcjami i strukturą funkcjonalną wsi charakteryzują się dualizmem przedmiotowym. Były one podejmowane zarówno przez geografów osadnictwa, jak i geografów rolnictwa (obszarów wiejskich). Specyfika podejść tych subdyscyplin geograficznych do przedmiotu badań (funkcji wsi) wynika z odmiennych podstaw metodologicznych i, w konsekwencji, również różnych metod badań (por. Wójcik 2012). W geografii osadnictwa wiejskiego wiele koncepcji funkcjonalnych wykorzystywało modele badań wypracowane w geografii miast. Od końca lat 70. XX w. funkcje i strukturę funkcjonalną miast interpretowano zgodnie z założeniami teorii systemów, czyli we wzorcu fizykalistycznym (por. Jędrzejczyk 1989). Rozwój badań funkcjonalnych osiedli wiejskich był w dużej mierze pochodną ujęć wypracowanych w geografii miast, głównie w aspekcie metodyki badań. Geografia osadnictwa wiejskiego, naśladując pewne sposoby identyfikacji i interpretacji funkcji, miała relatywnie większą refleksję teoretyczną niż geografia rolnictwa. Podstawowa różnica pomiędzy ujęciem geograficzno-osadniczym i geograficzno-rolniczym polega na wielkości udziału składnika teoretycznego w programowaniu i interpretacji badań funkcjonalnych. Geografia osadnictwa charakteryzowała się ujęciem analityczno-teoretycznym, tzn. badania empiryczne umocowane były w teorii układów osadniczych (zbiorów, zespołów i systemów osadniczych). Geografia rolnictwa (później geografia obszarów wiejskich) przyjmowała model analityczno-narzędziowy, tzn. na pierwszy plan wysuwał się cel poszukiwania odpowiedniej metody opisu pewnych właściwości badanych obiektów oraz określenie statystycznego związku pomiędzy cechami.

W przypadku badań geograficzno-osadniczych funkcja pojmowana jest w kategoriach roli elementu (głównie roli ekonomicznej) w pewnej całości (por. Suliborski 2001, s. 46). Całościami są określone formy układu osadniczego, np. zbiór, zespół, kompleks, system (por. Jędrzejczyk 1989, s. 117). W przypadku badań geograficzno-rolniczych funkcja jest pewną właściwością (cechą) lub zespołem właściwości (cech), których relacje są identyfikowane w kategoriach współwystępowania oraz współzmienności. Układ typowych relacji pomiędzy cechami (właściwościami) tworzy pewną abstrakcyjną całość (ograniczoną do tych właściwości), tzn. typ struktury (użytkowania ziemi, rolnictwa, wielofunkcyjnej).

Wiejska przestrzeń a koncepcja typologii przestrzennej rolnictwa

Wizje rozwoju obszarów wiejskich w Polsce były ściśle związane z przyjętą w danym okresie ideologią rozwoju społeczno-gospodarczego. W pierwszym okresie badania nad przestrzennym zróżnicowaniem rozwoju obszarów wiejskich prowadzono głównie w obrębie geografii ekonomicznej, zwłaszcza w geografii rolnictwa (po II wojnie światowej). Utylitarny charakter tych opracowań wynikał przede wszystkim z rozwoju funkcji praktycznych dyscypliny, a tym samym rozwoju relacji budowanych pomiędzy geografiami ekonomiczną a planowaniem przestrzennym i regionalnym oraz różnymi branżami ekonomii (ekonomika rolnictwa, ekonomika regionu, gospodarka żywnościowa). Funkcją badań naukowych było współtworzenie planów modernizacji struktur gospodarczych w modelu centralnego planowania. W tym kontekście naczelnym zadaniem geografii rolnictwa była typologia użytkowania ziemi, a następnie typologia rolnictwa. Praktyczny aspekt tego zagadnienia polegał na uzasadnieniu zmian w użytkowaniu ziemi rosnącym zapotrzebowaniem na żywność na skutek rozwoju demograficznego (Kostrowicki 1957, s. 10). Pragmatyzm geografii rolnictwa odzwierciedlał się w definicji zaproponowanej przez J. Tobjasza (1957, s. 67): „Geografia rolnictwa zajmuje się wykorzystaniem środowiska geograficznego przez rolnictwo w różnych krajach i regionach. Zajmuje się strukturą społeczno-gospodarczą w rolnictwie i przy określonym poziomie sił wytwórczych wskazuje na istniejącą i pożądaną produkcję rolniczą, uwzględniając zapotrzebowanie społeczne, cechy środowiska geograficznego oraz społeczne koszty produkcji rolniczej”.

Identyfikacja przestrzennych typów gospodarki rolnej obejmowała szereg zadań, które miały służyć przede wszystkim opracowywanym wówczas pierwszym dużym, scentralizowanym planom rozwoju rolnictwa i zagospodarowania obszarów wiejskich (Kostrowicki 1957). Geografia rolnictwa włączyła się w tym czasie do planu modernizacji struktur rolnictwa zgodnie z wytycznymi gospodarki socjalistycznej. Do najważniejszych jej celów zaliczono m.in. wyróżnienie obszarów modelowych rozwoju rolnictwa (optymalnych) oraz problemowych. Typologia rolnictwa była metodą określania prawidłowości rozwojowych w rolnictwie, a jej praktycznym celem poszukiwanie wzorcowych modeli rozwoju działalności rolniczej oraz przypisanie ich do określonych całości terytorialnych (regionów i subregionów).

Wiejska przestrzeń a typologia funkcjonalna osadnictwa wiejskiego

Początki prac nad typologią funkcjonalną osiedli wiązały się z diagnozą sytuacji i planem rozwoju małych miast oraz ich wiejskiego zaplecza. Zagadnienie aktywizacji małych miast podniesiono po prawie 10 latach od zakończenia II wojny światowej. W połowie lat 50. XX w. zauważono, że wiele małych ośrodków miejskich obumiera funkcjonalnie i demograficznie, pomimo różnych zabiegów państwa dążących do uspołecznienia handlu i rzemiosła. Ubytek ludności w miasteczkach był następstwem nie tylko strat spowodowanych działaniami wojennymi i okupacji hitlerowskiej wobec ludności polskiej, ale również skutkiem wymordowania ludności żydowskiej, której zajęcia pobudzały rozwój handlu i rzemiosła.

W projekcie aktywizacji ośrodków lokalnych wyraźnie przewijała się myśl dotycząca modernizacji polskiej wsi i rolnictwa przez uspołecznienie środków produkcji. Została ona pogłębiona w niektórych pracach dotyczących reorganizacji sieci osadnictwa wiejskiego. Jednym z narzędzi oddziaływania na rolnictwo w okresie gospodarki socjalistycznej (w większości indywidualne i rodzinne) było planowanie gospodarcze, w tym również przestrzenne. Jego efekty, związane z tworzeniem nowej siatki powiązań funkcjonalnych, miały przyczynić się do wprowadzenia funkcji kontrolnych państwa do lokalnych układów społeczno-gospodarczych. Planistyczne cele zawarte były m.in. w opracowaniu M. Chilczuka (1963). Autor przeciwstawił nowy wzorzec planowania obszarów wiejskich tradycyjnemu układowi wiejskiej sieci, który wykształcił się w okresie feudalnym i kapitalistycznym w XIX i na początku XX w. Celem prowadzonych badań inwentaryzacyjnych sieci osadnictwa wiejskiego byłoby: „(...) wypracowanie takiego modelu, który nie tylko nie wpłynąłby ujemnie na bieżącą produkcję rolną indywidualnych gospodarstw chłopskich i na warunki bytowe ludności, ale który by je nawet modernizował, a jednocześnie stanowiłby przesłankę dla przyszłej gospodarki uspołecznionej” (Chilczuk 1963, s. 124). W opracowaniu tym wyróżniał się m.in. polityczny kontekst procesu planowania socjalistycznego w Polsce. Rolą nauk społecznych było wspomaganie planowania przestrzennego i nowej organizacji układów osadniczych dostosowanej do centralistycznej polityki społeczno-gospodarczej. Wobec braku możliwości całkowitego uspołecznienia rolnictwa (opór rolników), państwo socjalistyczne musiało zorganizować, opierając się na ośrodkach lokalnych, system kontroli produkcji i zbytu żywności, która do lat 70. XX w. podlegała rygorowi dostaw obowiązkowych przez indywidualnych rolników. Na takim tle pojawiła się potrzeba dokładnej inwentaryzacji lokalnych ośrodków w zakresie instytucji i urzędów wiążących je z rolniczym zapleczem. Ingerencja w wiejskie układy osadnicze była dla wielu wsi zmianą w układzie ciężarów funkcjonalnych. Wprowadzenie gminy miejsko-wiejskiej lub umiejscowienie siedziby gminy w mieście miało związać ściślej zaplecze małych miast z ośrodkiem lokalnym. Można to uznać za przykład wymuszania ciężarów wsi do odpowiednich ośrodków za pomocą manipulacji podziałem administracyjnym.

Pomysły przekształceń sieci osadnictwa wiejskiego dostosowane do uspołecznionych form rolnictwa wychodziły przede wszystkim ze środowiska planistów (por. Tkocz 1998). Opór indywidualnego rolnictwa spowodował, że przebudowę wiejskiej sieci osadniczej w pierwszej kolejności planowano na terenach oddziaływania dużych inwestycji przemysłowych. S. Golachowski (1971, s. 55–56) twierdził, że w polskich warunkach, zamiast poszukiwać uniwersalnej formy osiedli polifunkcyjnych, należało oprzeć się na koncepcji zespołów osadniczych, gdzie rozproszone jednostki spełniałyby podobne funkcje, umożli-

liwiając duży wybór miejsc pracy i usług. Taką perspektywę tzw. agromiast i ich różnych typów zarysował J. Tkocz (por. np. 1971, 1980). Autor twierdził, że agromiasta są pożądaną formą koncentracji terenów zainwestowanych, instytucji i urzędów na obszarach rolniczych. Koncepcja ta wiązała się również z planem przebudowy polskiej wsi pod wpływem procesu uspołeczniania ziemi. Zakładano, że uspołecznione formy własności ziemi będą przeważać w gospodarce rolnej, co wymusi jednocześnie zmianę organizacji sieci osadnictwa wiejskiego. Plany te miały doprowadzić do eliminacji własności prywatnej w rolnictwie polskim, a w konsekwencji likwidacji (destrukcji) wsi jako historycznej, kulturowej, społecznej i przestrzennej formy życia ludności. W programie tym odbijały się różne elementy polityki władz komunistycznych, takie jak uspołecznienie własności, centralizm nakazowo-rozdzielczy, wyrównanie dysproporcji w warunkach życia przez preferowanie działalności produkcyjnych w masowej formie. Modernizacja wsi miała polegać na przyjęciu kierunkowej polityki, a jednym z jej aspektów były przemiany przestrzenne prowadzące do powstania rolniczych kombinatów produkcji rolnej oraz integracji lokalnych sieci osadniczych wokół uspołecznionych funkcji handlowych, mieszkalnictwa itd. (Tkocz 1971, 1980).

Wiejska przestrzeń a koncepcja rozwoju wielofunkcyjnego

Modernizacyjny charakter miała w swych założeniach również koncepcja obszaru wiejskiego jako przestrzeni wielofunkcyjnej. Badania prowadzone w ramach tej koncepcji miały przede wszystkim cele pragmatyczne, którym towarzyszyły dążenia do opracowania procedur delimitacyjnych i typologicznych w zakrojonych na szeroką skalę pracach nad nową koncepcją zagospodarowania przestrzennego kraju. Wstępnym celem w zakresie planowania rozwoju obszarów wiejskich była zatem identyfikacja funkcji zarówno w zakresie badań ich struktury, jak i dynamiki zmian. Koncepcja wielofunkcyjnego obszaru wiejskiego jest często wykorzystywana jako podstawa teoretyczna w opracowaniach planistycznych lub diagnostycznych wykonywanych na zlecenie instytucji programowania rozwoju wsi (por. np. Bański 2009, Bański i in. 2009).

Koncepcja rozwoju wielofunkcyjnego łączyła się w dużej mierze ze studiami nad urbanizacją (por. Czarnecki 2009). Interpretacja przemian społeczno-gospodarczych wsi w kontekście procesów urbanizacji ma już długą tradycję badań. Niezależnie od oceny zasadności terminu „urbanizacja wsi” (por. Kostrowicki 1976, Rykiel 1977) ten sposób opisu i interpretacji przemian jest jedną z kluczowych koncepcji badań wiejskich obszarów funkcjonalnych. Celem takich studiów było najczęściej określenie obszarów o odpowiednim poziomie zurbanizowania wsi.

W polskich studiach geograficznych oryginalną w dużej mierze koncepcję badań urbanizacji wsi przedstawił S. Golachowski w opracowaniu dotyczącym semiurbanizacji wiejskich osiedli. Jego zdaniem w zakresie merytorycznym semiurbanizacji lokują się takie przemiany społeczno-gospodarcze i morfologiczne wsi, które niekoniecznie prowadzą do całkowitej urbanizacji w sensie włączenia terenów wiejskich w granice administracyjne miast lub ich przeobrażenia w rozwinięte miasto (Golachowski 1966, s. 45). Koncepcję urbanizacji wsi łączono z rozwojem procesu industrializacji regionu miejskiego. Była ona postrzegana jako typ rozwoju zależnego, wymuszonego w dużej mierze przez ograniczenia meldunkowe w mieście (Rakowski 1975). Interpretacja urbanizacji, jako powszechnego procesu

przemian społeczno-gospodarczych, w tym również obszarów wiejskich, budziła wiele kontrowersji. A. Prochownik (1975) rozróżniała procesy i efekty przemian zachodzących na wsi, na te, które łączą się z urbanizacją w ścisłym znaczeniu, oraz te, wynikające z innych uwarunkowań, np. modernizacji rolnictwa. Argumentowano, że szerszym pojęciem jest „deruralizacja”, bo odnosi się do zespołu zjawisk, które są przejawem zaniku tradycyjnej wsi. W obrębie studiów nad deruralizacją wykonano wiele prac w zakresie depopulacji. Problem wyludniania się wsi w wielu regionach Polski znajdował się na pograniczu badań geografów wsi oraz geografów ludności. Studia te łączyły się również z koncepcją obszaru problemowego, a ubytek ludności był rozważany w kategoriach zagrożeń dla struktur gospodarczych i osadniczych (por. Stasiak 1980, 1983, Eberhardt 1989).

Koncepcja rozwoju wielofunkcyjnego dała początek wielu rozważaniom dotyczącym modernizacji oraz przekształceń społeczno-gospodarczych wsi. Badania te mają dychoomiczny charakter (por. Kamińska i Heffner 2011), tzn. dużą wagę przywiązuje się do sporządzenia diagnozy i określenia czynników zmiany obszarów problemowych lub obszarów sukcesu gospodarczego (progresywnych). W pierwszym okresie transformacji, przed wejściem Polski do Unii Europejskiej, koncentrowano się przede wszystkim na obszarach problemowych. Koncepcja wiejskiego obszaru problemowego została obszernie przedstawiona w opracowaniu J. Bańskiego (np. 1999), choć pierwsze próby określenia jego cech z geograficznego punktu widzenia podejmowali: J. Falkowski (1990), R. Kulikowski (1992) i E. Skawińska (1993). Koncepcja obszaru problemowego najczęściej wychodziła z analizy relacji pomiędzy ilościowo określonymi funkcjami w układzie przestrzennym. Głównym celem badań była delimitacja obszarów problemowych na bazie materiału statystycznego ujętego w postaci wyselekcjonowanych cech. Według R. Kulikowskiego (1992) problem obszaru rolniczego jest pochodną bądź porównania poziomu rozwoju rolnictwa jednego obszaru z innymi otaczającymi (problem wzorca), bądź konfliktu funkcji, gdzie jedna z działalności rozwija się kosztem innych (problem wadliwej struktury).

Podobny charakter pod względem koncepcyjnym mają prace odnoszące się do identyfikacji tzw. czynników sukcesu wsi (Czapiewski 2010). Autorzy poszukują tu prawidłowości rozwojowych, które decydują głównie o wzroście gospodarczym identyfikowanym za pomocą zmiennych opisujących m.in. procesy zwiększania zatrudnienia poza rolnictwem, liczby firm, inwestycji, ruchu budowlanego, dochodów, modernizacji rolnictwa, poziomu ludności z wyższym wykształceniem lub pożądanymi dla rozwoju wsi kwalifikacjami mieszkańców (por. Głębocki i Kaczmarek 2005, Bański 2008). Po wejściu Polski do Unii Europejskiej badania nad modernizacją wsi, zwłaszcza rolnictwa, były wykonywane w kontekście przestrzennego zróżnicowania absorpcji funduszy strukturalnych (por. Rudnicki 2010, Kacprzak i Kołodziejczak 2010).

Problem modernizacji wiejskiej przestrzeni odnosi się w istocie do poszukiwania odpowiedniego układu funkcji dla obszarów, które mają zagwarantować ekonomiczny wzrost i poprawę warunków życia ludności. Dywersyfikacja struktury ekonomicznej obszarów wiejskich ma ścisły związek z rozwojem miast. Koncepcje urbanizacji wsi zmierzały w większości przypadków do ukazania jej jako wszechogarniającego procesu zmian, który wypiera stare struktury. Idee urbanizacji negowała w dużej mierze wiejskość w rozumieniu pewnej tradycji kulturowej, poczucia tożsamości, odmienności społeczno-kulturowej, gospodarczej i krajobrazowej. Pod pozorami potrzeby modernizacji struktur wsi zbudowano koncepcję imitacji miasta, nieprzystającą najczęściej do tradycji kształtowania wiejskiego krajobrazu, funkcji gospodarczych itd.

Tabela 1. Charakterystyka typów funkcjonalnych obszarów wiejskich

Funkcjonalne obszary wiejskie uczestniczące w procesach rozwojowych	Funkcjonalne obszary wiejskie wymagające wsparcia procesów rozwojowych
Położone w zasięgu silnego oddziaływania ośrodków miejskich	Oddalone od głównych ośrodków miejskich kraju
Specjalizacja w zakresie funkcji pozarolniczych zintegrowanych z ośrodkiem miejskim	Słaby rozwój sieci miejskiej lub degradacja ośrodków lokalnych
Dojazdy do pracy w mieście	Dominacja zatrudnienia w rolnictwie oraz usługach publicznych
Dobry dostęp do usług publicznych	Wrażliwość na kryzys z uwagi na niską dywersyfikację funkcji ekonomicznych
Dobra dostępność komunikacyjna do miasta	Problemy demograficzne i społeczne (starzenie się społeczeństwa, bezrobocie, depopulacja)
Bliska strefa zaplecza rolniczego	Słaba dostępność do usług publicznych

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Konceptja...* 2012, s. 178–191.

Wiejska przestrzeń a koncepcja spójności terytorialnej

Obszary wiejskie w koncepcjach zagospodarowania przestrzennego i strategiach rozwoju (krajowa, regionalna) są postrzegane jako przestrzeń zróżnicowana. Zróżnicowanie to przedstawiane jest przede wszystkim w kategoriach funkcjonalnych i poziomu rozwoju społeczno-ekonomicznego. Plany rozwoju zakładają, że mieszkańcy wsi, podobnie jak osoby zamieszkujące tereny zurbanizowane, powinni mieć możliwość uczestnictwa w procesach rozwojowych oraz dostęp do usług publicznych. W przypadku obszarów wiejskich ich spójność terytorialna oraz spójność funkcjonalna z miastami powinna, zdaniem autorów koncepcji przemian, wynikać ze zmian struktury funkcjonalnej, głównie związanych z rozwojem wielofunkcyjnym (*Konceptja...* 2012, s. 45; *Strategia...* 2011, s. 7).

Nowa typologia obszarów funkcjonalnych jest m.in. skutkiem oddziaływania zintegrowanego podejścia terytorialnego (*integrated territorial approach*), którego cechą jest m.in. wykorzystanie endogenicznych potencjałów na obszarach (terytoriach) określonych funkcjonalnie (*Konceptja...* 2012, s. 178). Stąd też nie wszystkie obszary wiejskie wydzielone wg kryterium formalnego (administracyjnego) będą zaliczane do funkcjonalnych obszarów wiejskich. *Konceptja Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030* (2012) określa dwa typy funkcjonalnych obszarów wiejskich:

- położone w sąsiedztwie dużych miast, tym samym uczestniczące w procesach rozwojowych (modernizacja),
- położone peryferyjnie względem dużych ośrodków miejskich, tym samym wymagające wsparcia procesów rozwojowych (por. tab. 1).

Podejście do spójności terytorialnej ma dualny charakter. Z jednej strony wynika ono z relacji miasto–wieś, a tym samym funkcjonalnego podporządkowania obszaru wiejskiego (rozwój zależny wsi). Drugi rodzaj spójności dotyczy obszarów zmarginalizowanych i oznacza w tym przypadku integrację obszarów wiejskich oraz ich związków z ośrodkami lokalnymi (małe miasta) na bazie funkcji endogenicznych (dzienny cykl lokalny). Z tego punktu widzenia

przestrzeń intensywniej modernizacji wsi będą tereny wiejskie w otoczeniu dużych miast. Charakteryzować je będzie dywersyfikacja bazy funkcjonalnej oraz struktury społecznej.

Interesującym zagadnieniem w *Koncepcji* (2012, s. 46–47) jest lokalny wymiar planowania terytorialnego obszarów wiejskich, który odnosi się do integracji podsystemu osadnictwa wiejskiego z siecią ośrodków powiatowych. Polityka spójności terytorialnej w tym zakresie ma przyczynić się do poprawy dostępu do usług publicznych, przy jednoczesnym wzroście ich liczby i jakości w ośrodkach lokalnych. Małe i średnie ośrodki miejskie (lokalne i subregionalne) powinny natomiast generować miejsca pracy wobec zmniejszającej się roli rolnictwa jako dostarczyciela zatrudnienia na wsi. Poprawa jakości lokalnych rynków pracy będzie z pewnością jednym z najtrudniejszych wyzwań dla wzrostu poziomu życia na wsi oraz zapobiegania degradacji funkcjonalnej obszarów peryferyjnych. Brak w przyszłości impulsów rozwojowych dla wzmacniania lokalnych potencjałów na obszarach wiejskich położonych w większej odległości od miast może prowadzić do wzmacniania stref podmiejskich dużych ośrodków nie tylko w efekcie migracji ludności z miast, ale także przyczynić się do regionalnych przesunięć na linii peryferia regionu – wsie w obrębie funkcjonalnych regionów miejskich.

Podsumowanie

Przegląd wybranych koncepcji przemian przestrzeni wiejskiej ukazał, że wykorzystuje się w nich założenia metodologii funkcjonalnej, choć w różnych jej odmianach. Funkcjonalizm w badaniach przestrzenno-ekonomicznych (głównie geografia ekonomiczna i gospodarka przestrzenna) był najważniejszym nurtem identyfikacji i interpretacji zjawisk społeczno-gospodarczych (Wójcik 2009, 2012). Biorąc pod uwagę popularność funkcjonalizmu jako systemu wyjaśniającego rzeczywistość oraz liczbę prac, które powstały w jego różnych nurtach, był to kierunek, który w ramach paradygmatu pozytywistycznego charakteryzował się wieloma zaletami (por. Sztompka 1971). W. Maik (1992, s. 238) uważa, że trudno przesądzić, czy nowe modele (np. dialektyczne) trafniej wyjaśniają mechanizm kształtowania się przestrzeni. Nie podejmowały one problemów, które stoją współcześnie w centrum uwagi społeczeństwa, natomiast z pewnością dobrze ukazują pewne aspekty zjawisk, którymi interesują się geografowie, ekonomiści regionalni, np. kształtowanie się sieci (systemów) osadniczych, różnicowanie się struktur funkcjonalno-przestrzennych itp., zwłaszcza w związku z praktycznym wykorzystaniem tej wiedzy.

Funkcjonalizm preferuje wyjaśnienia teleologiczne, tzn. koncentruje się na skutkach przekształceń struktury. Określanie prawidłowości odbywało się na podstawie stosowania metody porównawczej. Wskazywano w ten sposób pewne wzorcowe (pożądane) typy struktury funkcjonalnej oraz te, które w jakiś sposób się od nich różnią. Zastosowanie typologii funkcjonalnej (osiedli, obszarów) było związane z realizacją jednego z najważniejszych celów badań i planowania przestrzennego, tzn. identyfikacji systemowych całości na różnych poziomach organizacji terytorialnej. Zredukowanie rzeczywistości społeczno-gospodarczej głównie do sfery zagospodarowania przestrzennego i przyjęcie metod badań funkcjonalnych (głównie ekonomicznych) uwydatniało zawsze te właściwości struktury, które podkreślały systemową spójność (harmonia i ład przestrzenny). W koncepcjach tych natomiast w małym stopniu podkreśla się wewnętrzne sprzeczności, które są źródłem konfliktów i napięć o charakterze społecznym i ekonomicznym.

Literatura

- Bański J.**, 1999, *Obszary problemowe w rolnictwie Polski*, Prace Geograficzne, 172, IGiPZ PAN, Wydawnictwo Continuo, Wrocław.
- Bański J.**, 2008, *Wiejskie obszary sukcesu gospodarczego*, Studia Obszarów Wiejskich, 14, IGiPZ PAN, PTG, Warszawa.
- Bański J.** (red.), 2009, *Analiza zróżnicowania i perspektyw rozwoju obszarów wiejskich w Polsce do 2015 roku*, Studia Obszarów Wiejskich, 16, IGiPZ PAN, PTG, Warszawa.
- Bański J., Bednarek-Szczepeńska M., Czapiewski K.**, 2009, *Miejsce obszarów wiejskich w aktualnych strategiach rozwoju województw – kierunki i cele rozwoju a rzeczywistość*, Studia Obszarów Wiejskich, 19, IGiPZ PAN, PTG, Warszawa.
- Chilczuk M.**, 1963, *Sieć ośrodków więzi społeczno-gospodarczej wsi w Polsce*, Prace Geograficzne, 45, Instytut Geografii PAN, Warszawa.
- Chojnicki Z.**, 2000, *Filozofia nauki. Orientacje, koncepcje, krytyki*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Czapiewski K.**, 2010, *Koncepcja wiejskich obszarów sukcesu społeczno-gospodarczego i ich rozpoznanie w województwie mazowieckim*, Studia Obszarów Wiejskich, 22, IGiPZ PAN, PTG, Warszawa.
- Czarnecki A.**, 2009, *Rola urbanizacji w wielofunkcyjnym rozwoju obszarów wiejskich*, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa, Warszawa.
- Dziewoński K.**, 1990, *Geografia osadnictwa i ludności w Polsce (1945–1989). Mechanizmy rozwoju*, [w:] K. Dziewoński (red.), *Koncepcje i metody badawcze w dziedziny osadnictwa*, Prace Geograficzne, 154, IGiPZ PAN, s. 264–285.
- Eberhardt P.**, 1989, *Regiony wyludniające się w Polsce*, Prace Geograficzne, 148, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Falkowski J.**, 1990, *Rolnicze obszary problemowe Polski, (przyczyna powstania, diagnoza stanu, kierunki przekształceń*, [w:] R. Jedut (red.), *Obszary problemowe rolnictwa Polski ze szczególnym uwzględnieniem regionu lubelskiego*, UMCS, PTG, Lublin, s. 5–10.
- Głębocki B., Kaczmarek U.** (red.), 2005, *Obszary sukcesu na polskiej wsi*, Studia Obszarów Wiejskich, 8, IGiPZ PAN, PTG, Warszawa.
- Golachowski S.**, 1966, *Urbanizacja wsi w województwie opolskim*, [w:] *Problemy ewolucji układów osadniczych na tle procesów urbanizacyjnych w Polsce*, PWN, Warszawa, s. 45–66.
- Golachowski S.**, 1971, *Modele sieci osadniczej oparte na syntezie miasta i wsi*, Poznańskie Roczniki Ekonomiczne, 24, s. 39–56.
- Jędrzejczyk D.**, 1989, *Główne koncepcje pojęcia układu osadniczego we współczesnej myśli geograficzno-ekonomicznej*, Rozprawy Uniwersytetu Warszawskiego, Wydawnictwa UW, Warszawa.
- Kacprzak E., Kołodziejczak A.** (red.), 2010, *Rola środków Unii Europejskiej w rozwoju obszarów wiejskich*, Studia Obszarów Wiejskich, 24, IGiPZ PAN, PTG, Warszawa.
- Kamińska W., Heffner K.** (red.), 2011, *Dychotomiczny rozwój obszarów wiejskich? Czynniki progresji. Czynniki peryferyzacji*, Studia Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN, 88, Warszawa.
- Koncepcja Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030*, 2012, Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Warszawa.
- Kostrowicki J.**, 1957, *O kierunkach rozwojowych geografii rolnictwa i zadaniach geografii rolnictwa w Polsce*, Przegląd Geograficzny, 29, 1, s. 3–19.
- Kulikowski R.**, 1992, *Obszary problemowe rolnictwa w Polsce*, Biuletyn Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN, 158, Warszawa.

- Maik W.**, 1992, *Problematyka rozwoju polskiej geografii społeczno-ekonomicznej w świetle paradygmatycznych modeli pojęciowych*, Przegląd Geograficzny, 44, 3–4, s. 231–246.
- Prochownik A.**, 1975, *Urbanizacja wsi czy deruralizacja?*, Czasopismo Geograficzne, 46, 4, s. 399–405.
- Rakowski W.**, 1975, *Procesy urbanizacji wsi. Na przykładzie województwa warszawskiego*, Studia Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN, 50, Warszawa.
- Rembowska K.**, 1998, *O potrzebie teorii w geografii człowieka*, [w:] J. Kaczmarek (red.), *Metodologia geografii osadnictwa na przełomie wieków*, X Konserwatorium Wiedzy o Mieście, KGMIŹ UŁ, ŁTN, Łódź, s. 49–57.
- Rudnicki R.** (red.), 2010, *Fundusze Unii Europejskiej jako czynnik modernizacji rolnictwa polskiego*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Rykiel Z.**, 1977, *Urbanizacja – ujęcie teoretyczne oraz aspekty procesu. Próba oceny*, Przegląd Geograficzny, 49, 1, s. 27–42.
- Skawińska E.**, 1993, *Wstęp do badań nad rolniczymi obszarami problemowymi*, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń.
- Stasiak A.** (red.), 1980, *Wieś Polska 2000*, Biuletyn Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN, 110.
- Stasiak A.**, 1983, *Struktury społeczno-demograficzne wsi polskiej i jej przemiany*, Biuletyn Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN, 122, s. 53–67.
- Strategia zrównoważonego rozwoju wsi, rolnictwa i rybactwa na lata 2012–2020*, 2011, Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi.
- Suliborski A.**, 2001, *Funkcje i struktura funkcjonalna miast. Studia empiryczno-teoretyczne*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Suliborski A.**, 2010, *Funkcjonalizm w polskiej geografii miast. Studia nad genezą i pojęciem funkcji*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Szacki J.**, 1983, *Historia myśli socjologicznej*, PWN, Warszawa.
- Szczepański J.**, 1972, *Zagadnienia socjologii współczesnej*, Wydawnictwo Omega, Warszawa.
- Sztompka P.**, 1971, *Metoda funkcjonalna w socjologii i antropologii*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Tkocz J.**, 1971, *Niektóre teoretyczne problemy rolniczego osadnictwa*, Instytut Śląski, Opole.
- Tkocz J.**, 1980, *Osiedle rolnicze na Śląsku Opolskim w procesie uspołeczniania ziemi*, Instytut Śląski, Opole.
- Tkocz J.**, 1998, *Organizacja przestrzenna wsi w Polsce*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- Tobiasz J.**, 1957, *Przegląd i ocena dorobku polskiej geografii rolnictwa*, Przegląd Geograficzny, 29, 1, s. 67–86.
- Turner J.H.**, 2004, *Struktura teorii socjologicznej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Turowski J.**, 2000, *Socjologia. Wielkie struktury społeczne*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin.
- Wójcik M.**, 2009, *Społeczna geografii wsi*, Czasopismo Geograficzne, 80, 1–2, s. 42–62.
- Wójcik M.**, 2012, *Geografia wsi w Polsce. Studium zmiany podstaw teoretyczno-metodologicznych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.

Summary

The concept of spatial development is inseparable from functional changes. The concept of development functions is understood both as an outcome of the ideology of social change and a tool for research. In spatial analyses, including studies of rural space, it is most often used in the context of examining development stages. The purpose of this article is to present the most important concepts in assessing development and planning of rural areas in the context of social modernisation. Overview of different approaches showed that most of them implemented the premises of functional methodology. Functionalism in spatial studies (mainly economic geography and spatial management) was the most important trend in the identification and interpretation of social and economic phenomena. Reducing socio-economic reality mainly to the realm of spatial development and the adoption of functional research methods has always emphasized the structural characteristics that stressed systemic coherence (harmony and spatial organisation). On the other hand, the concepts of rural areas development do not emphasize internal contradictions that cause social conflicts and tensions.

Praca zrealizowana ze środków statutowych Katedry Geografii Regionalnej i Społecznej UŁ. Marcin Wójcik – laureat Nagrody Naukowej Fundacji Uniwersytetu Łódzkiego 2013 r.

